

В. І. НИКОЛАЄНКО, канд. іст. наук, професор НТУ «ХПІ»
Л. П. САВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПРАКТИЧНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО І КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТІВ: СПІЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

Статтю присвячено історії заснування Харківського практичного технологічного та Київського політехнічного інститутів. Проаналізовано спільні риси й особливості процесів створення цих навчальних закладів, охарактеризовано внесок у їхнє створення видатних діячів науки й освіти, підприємців, місцевої громадськості Києва й Харкова.

The paper considers the history of the foundation of Kharkiv Practical Technological and Kyiv Polytechnic Institutes. Some common features and peculiarities of the processes of these educational establishments foundation have been analyzed, great contribution made the outstanding scientists, entrepreneurs, public of Kyiv and Kharkiv has been characterized.

В ряду публікацій з історії освіти й науки праці з історії вищих навчальних закладів займають дуже вагомe місце. Між тим, цей напрямок у дослідженні проблем історії освіти й науки не варто вважати вичерпаним. У попередньому номері даного тематичного випуску «Вісника Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» ми вже мали можливість виділити кілька сюжетів з історії вищої освіти в Україні – це недостатньо відображених у літературі, а також таких, що вимагають певної переоцінки [5]. Наша стаття має на меті проілюструвати ще один підхід до теми, який, на нашу думку, може певною мірою розширити дослідницьке поле в розробці історії вищих навчальних закладів. Цей підхід полягає в застосуванні до вивчення процесів виникнення та розвитку навчальних закладів порівняльного аналізу.

Нещодавно в «Українському історичному журналі» було вміщено статтю С. М. Ховрича «З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (На матеріалах Київського політехнічного інституту)», у якій розглядаються питання, пов'язані із заснуванням і початком діяльності Київського політехнічного інституту [6]. Матеріал цієї статті в сукупності з іншими науковими та науково-популярними публікаціями дає можливість прослідкувати багато як паралелей, так і відмінностей з історією виникнення іншого вищого технічного навчального закладу – Харківського практичного технологічного інституту (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), минуле якого вже тривалий час є основним предметом нашого наукового інтересу. До розгляду взято такі сюжети, як

характеристика внеску в заснування Київського політехнічного та Харківського практичного технологічного інститутів окремих діячів науки й освіти, а також місцевої громадськості, хід проектування й будівництва цих ВНЗ.

Внесок видатних вчених і організаторів освіти. У створенні як Харківського технологічного, так і Київського політехнічного інституту дієву участь брали прогресивні, і найбільш далекоглядні вчені й організатори технічної освіти в Російській імперії. Не випадковим було те, що в історії виникнення обох інститутів фігурують одні і тіж діячі, такі як В. Л. Кирпичов та І. О. Вишнеградський. Про роль В. Л. Кирпичова, першого директора як Харківського технологічного, так і Київського політехнічного інститутів згадувалось неодноразово, у історіографії обох навчальних закладів йому заслужено відведено почесне місце основоположника.

Вважаємо, що час віддати належне й тим зусиллям, які доклав до вирішення долі Харківського технологічного і Київського політехнічного Іван Олексійович Вишнеградський. В. Л. Кирпичов мав усі підстави в лекції, присвяченій пам'яті Вишнеградського, наголосити: «Саме йому зобов'язані своєю організацією та сучасним становищем наші обидва технологічні інститути в Петербурзі та Харкові». Можна додати, що багато чим йому має завдячувати й Київський політехнічний. С. М. Ховрич відзначає активну організаторську діяльність І. О. Вишнеградського щодо відкриття Київського політехнічного інституту [6, с. 56]. Ця людина лише за рахунок таланту й наполегливої праці з простого різночинця з глухої провінції зуміла стати видатним ученим, підприємцем – мільйонером, одним із найвпливовіших сановників імперії, який понад п'яти років очолював міністерство фінансів Росії. Саме Вишнеградський з допомогою М. П. Ільїна здійснив вибір місця для розташування корпусів майбутнього Харківського технологічного інституту. У наступні роки, коли І. О. Вишнеградський перебував у складі різноманітних державних комісій, які займалися питанням створення у Харкові технічного навчального закладу, він неодмінно відстоював необхідність заснування інституту. Під його керівництвом було розроблено навчальні програми для хімічного відділення інституту [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 59].

Проектування і будівництво. Проектування навчальних корпусів майбутніх ХПТІ й КПІ здійснювали відомі петербурзькі архітектори Р. Р. Генріхсен (ХПТІ) і І. С. Кітнер (КПІ). Для дореволюційної Росії було звичайною практикою призначення для проектування важливих споруд у провінції столичних архітекторів. Авторитет обох названих зодчих був дуже високим. Вони стали авторами багатьох відомих будівель не лише в Росії, але й за кордоном. Об'єкти, що споруджувалися за проектом Генріхсена, двічі відвідував імператор. Крупн особисто звертався до нього за консультацією із

приводу будівництва своїх підприємств у Німеччині [5]. І. С. Кітнер був одним із зачинателів так званого «цегляного стилю». Інтерес до його творчості існує й сьогодні, свідченням чого є вихід у 2000 році монографії, присвяченої його життю та діяльності [1].

У Києві вибір архітектора став результатом конкурсу проектів, у якому брали участь 8 архітекторів – 7 петербурзьких і 1 київський. Варіант, запропонований архітектором Кітнером, передбачав найбільш швидкі темпи будівництва. Висунутий він був під відповідним гаслом – «Prestissimo» [2]. Цей проект і було визнано переможцем.

У документах міністерства фінансів, які стосуються заснування вищого технічного навчального закладу в Харкові, згадується про корисність проведення конкурсу. Однак конкурс не проводився. Рішенням комісії з облаштування у Харкові відповідного навчального закладу, яка працювала під головуванням директора департаменту торгівлі міністерства фінансів Бутовського, Р. Генріхсен вже на ранньому етапі був залучений до розробки програми для складання планів і проектів будинків ХПТІ [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 61]. Про подальший хід розробки проектів можна довідатись з журналів роботи цієї комісії.

І Генріхсен, і Кітнер під час будівництва в Харкові й Києві постійно не мешкали, тому розпорядниками робіт виступали місцеві архітектори. При спорудженні корпусів Київського політехнічного інституту номінальним керівником робіт спочатку був Кітнер, однак він відвідував Київ лише раз на місяць, тому фактично роботами керував архітектор Реутов. Через деякий час між Кітнером і комісією зі спорудження КПІ виник конфлікт. У результаті керівником робіт з 1 червня 1899 року офіційно було призначено київського архітектора Олександра Кобелева, чий проект на конкурсі зайняв друге місце [2]. У Харкові основними роботами керував В. Потресов. Заплановані першою чергою будівництва навчальні корпуси в Харкові та в Києві були зведені відносно швидко. Головні перешкоди для початку роботи інститутів були іншими й стосувались вони в першу чергу позицій тих чи інших офіційних установ, які виступали проти створення цих вищих навчальних закладів. У подоланні даних перешкод важливим виявилось слово громадськості Києва та Харкова.

Участь громадськості. У створенні обох інститутів діяльна, а багато в чому й вирішальну роль мала громадськість Харкова і Києва. Уже звіт професорів Петербурзького практичного технологічного інституту І. Вишнеградського та М. Льїна, відряджених у грудні 1870 року до Харкова з метою з'ясування на місці можливості й умов для створення інституту та пошуку місця для спорудження його корпусів, зафіксував позицію й активність міської громади [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 25–40]. Уже перші повідомлення про можливе створення нового вищого навчального закладу

викликали у харків'ян великий ентузіазм і бажання посприяти реалізації такого важливого задуму. Коли Вишнеградський та Льїн звернулись до міського голови з питанням про визначення місця для розташування майбутнього інституту, той запропонував їм на вибір п'ять місць на вільних землях, що належали місту, а саме: Кінну площу, Михайлівську площу, Попово озеро, ділянку поряд із залізничним вокзалом та Карпів сад у залопанській частині Харкова. Після огляду цих ділянок Вишнеградський з Льїним дійшли до висновку про небажаність їхнього використання. Далі вони почали самостійно оглядати землі, які знаходилися в приватному володінні. Найбільше їм сподобалася незабудована ділянка у нагірній частині міста, котра межувала із садом Харківського благодійного товариства. Коли про це було повідомлено міському голові, той терміново з'ясував особу власника землі й домовився з ним про ціну та умови придбання ділянки. 30 січня 1871 року відбулося засідання Міського товариства, яке одногосно вирішило придбати означену землю. На потребу облаштування технологічного інституту ухвалили виділити п'ятдесят тисяч карбованців [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 99, 113, 164].

Цією підтримкою роль харківської громадськості в долі ХПТІ не обмежилась. Сталося так, що за відкриття інституту довелося вести справжню боротьбу. У 70-х роках XIX століття фінансово-бюджетні ускладнення, пов'язані насамперед із російсько-турецькою війною, не дали можливість відкрити інститут. Та коли в 1881 році міністр фінансів знову підняв питання про заснування у Харкові технічного ВНЗ, початкове рішення про його відкриття було переглянуто. Тимчасово перемогла думка про те, що слід обмежитися створенням середнього навчального закладу на зразок технікуму [4, ф. 733, оп. 159, спр. 62, арк. 177, 274].

Проти такого варіанту активно виступила харківська громадськість. Звістка про скасування рішення відкрити в місті інститут, що надійшла в 1881 році, змусила харків'ян розгорнути справжню петиційну кампанію. Відразу було проведено засідання Міської Думи, на якому призначили й відрядили до Петербурга депутацію в складі міського голови Ковальова й гласних Думи статського радника Гордієнка (колишнього міського голови), відставного гвардії поручика Брезоля та кандидата природничих наук Фесенка з дорученням клопотати про відкриття технологічного інституту. Харківський губернатор і попечитель Харківської учбової округи надіслали офіційні листи з тим же проханням у відповідності службової підлеглих до міністрів внутрішніх справ та народної освіти [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 14-29, оп. 159, спр. 62, арк. 190-191]. Після цієї поїздки до урядових інстанцій Росії ще неодноразово надходили запити Харківського міського голови, в яких постійно наголошувалася невідкладна потреба міста у вищезазначеному учбовому закладі. Харків'яни апелювали по допомогу й до

громадськості інших губерній. Це призвело до цілої серії звернень з Курської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 156], Херсонської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 170], Таврійської [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 183] та інших губерній до центральних російських інстанцій.

Звернення з проханням відкрити технологічний інститут надійшли до російських урядових інстанцій від багатьох небайдужих до інтересів свого міста харків'ян. Так, у вересні 1881 року до міністра народної освіти барона Ніколаї надійшов розлогий лист статського радника Дмитра Павловича Пильчикова, у якому той аргументовано спростовував підстави до скасування рішення про відкриття в Харкові технологічного інституту [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 8–13]. В українському суспільному житті ця людина займала своє особливе й помітне місце. Він був діяльним учасником Кирило-Мефодіївського товариства, одним із лідерів Полтавської громади, засновником Літературного товариства імені Тараса Шевченка (згодом Наукового товариства ім. Т. Шевченка) у Львові. На кінець життя Д. П. Пильчиков осів у Харкові і його листи свідчать, що він щиро перейнявся проблемами міста. На цей час Д. М. Пильчиков уже майже повністю втратив зір. Тому текст цього звернення він надиктовував своєму синові. Через декілька років його син, Микола Дмитрович Пильчиков став викладачем, а потім і професором Харківського технологічного інституту, працюючи тут, він зробить відкриття й винаходи світового значення в радіофізиці, рентгенографії, геології, метеорології та інших галузях науки.

У своїх зверненнях до Петербургу представники громадськості та місцевої влади наводили велику кількість аргументів на користь відкриття в Харкові означеного інституту. Зазначалося, що звістка про підготовку відкриття інституту викликала в харків'ян великі надії. Міська громада внесла значні кошти на цю справу. Було створено реальне училище з підготовчими класами, випускники яких мали право продовжувати навчання у вищих технічних закладах. З року в рік, через відсутність вищої технічної школи, поставало питання про надання їм спеціального дозволу на вступ до місцевого університету. Закінчення реального училища його випускникам такого права не надавало. Зростала кількість бажаючих здобути вищу технічну освіту й у прилеглих до Харківської губерній. Значна частина цієї молоді їхала здобувати вищу освіту за кордон, до Львівської політехніки, котра знаходилась на території Австро-Угорщини. Міністр освіти Деянов спеціально звертав увагу Державної Ради Росії на те, що такі поїздки негативно впливають «на малоросів, прищеплюючи їм ідею сепаратизму» [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 316].

У решті решт цей тиск призвів до бажаного харків'янам рішення. У документах, які проходили останнє коло бюрократичних узгоджень, було зафіксовано, що відкриття в Харкові технологічного інституту є бажаним,

насамперед через «настійні й часто повторювані заяви, як місцевих громадських установ, так і вищої губернської адміністрації» [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 53].

На відміну від Харкова, Київська міська дума під головуванням С. М. Сольського, із самого початку обговорення питання про заснування політехнічного інституту зайняла негативну до нього позицію. Тут драматизм у вирішенні даного питання полягав не в подоланні позиції урядовців у російській столиці, як то було з Харківським технологічним інститутом, а в необхідності змінити погляди керівництва міста. Коли в жовтні 1896 року до Києва з робочим візитом прибув міністр фінансів С. Ю. Вітте, то міський голова С. М. Сольський обмежився лише побажанням відкрити середній технічний навчальний заклад [6, с. 58]. Тут варто враховувати, що будівництвом нових навчальних корпусів опікувалося міністерство фінансів. По завершенню зведення, корпуси нового інституту передавались міністерству народної освіти. На думку С. М. Ховрича пояснення такої позиції міської думи Києва полягає в її консерватизмі та небагатому міському бюджеті [6, с. 57–58].

У тому ж місяці місцева «училищна комісія» ухвалила проект про середній технічний заклад. Було визначено й спонсорів, на яких мав би лягти фінансовий тягар з облаштування училища. Цими спонсорами мали стати біржовий комітет та бюро цукрозаводчиків. Однак якраз позиція підприємців-цукрозаводчиків виявилась зовсім іншою, аніж позиція керівництва міської думи.

Саме завдяки зусиллям цукрозаводчиків, яких не задовольняло середнє технічне училище, відбулося скасування проекту середнього технічного закладу. Найбільш активними з підприємців були Бродський і родина Терещенків. І тут прослідковується ще одна відмінність київської ситуації від харківської. У заснуванні Харківського технологічного інституту підприємці такої помітної ролі не відіграли. Значно суттєвішими були й позабюджетні фінансові асигнування на створення КПІ. Якщо свого часу Харківська міська дума виділила на облаштування ХПТІ 50 тисяч карбованців, то Київська дума в грудні 1896 року вирішила асигнувати вже 300 тис карбованців. Усього ж на спорудження Київського політехнічного інституту, за деякими даними, було зібрано добровільних пожертв на суму понад один мільйон карбованців.

Окремо С. М. Ховрич наголошує на значенні для заснування КПІ діяльності такої організації, як Російське технічне товариство й особливо його київського відділення. Хоча, це була громадська організація, вона виконувала деякі урядові доручення, зокрема, їй пропонували представляти до урядової комісії проект програми навчання в новостворених технічних навчальних закладах [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 248]. Однак, як зазначалося в рішенні комісії зі створення Харківського технологічного інституту, яка

розглядала цей проект для ХПТІ, Російське технічне товариство скористалось проектом, розробленим Учбовим комітетом Петербурзького практичного технологічного інституту, внівши туди лише несуттєві доповнення. Значно більше значення мали численні звернення товариства до урядових інстанцій, які в критичний момент допомогли вирішити питання створення вищого навчального закладу позитивно. Так, у вересні 1882 року в Москві відбувся з'їзд Російського технічного товариства. Харківське відділення товариства поставило питання про заснування вищого технічного навчального закладу в Харкові. Російське технічне товариство підтримало цю позицію й адресувало відповідне клопотання уряду [4, ф. 733, оп. 149, спр. 544, арк. 129–130].

Таким чином, в історії заснування Харківського практичного технологічного й Київського політехнічного інститутів було багато спільного. Ініціаторами й організаторами створення ХПТІ та КПІ стали найбільш прогресивні й далекоглядні діячі науки й освіти, виникнення цих закладів було спричинено динамічним розвитком економіки українських регіонів Російської імперії в другій половині XIX століття і на той час було б неможливим без активної підтримки місцевої громадськості. На відміну від Харкова, де за створення інституту найбільш активно виступила Міська дума, у Києві провідну роль відіграли зусилля й фінансова підтримка підприємців-цукрозаводчиків. Проект корпусів Київського політехнічного інституту вже визначався через проведення конкурсу.

Розглянутими в даній статті сюжетами тема порівняння історії розвитку різних вітчизняних вищих навчальних закладів не обмежується. у наступних номерах Вісника НТУ «ХПІ» ми маємо намір її продовжити.

Список літератури: 1. *Китнер Ю. И., Николаева Т. И.* Иероним Китнер. – Санкт-Петербург: Белое и черное, 2000. – 256 с. 2. *Мокроусова Е.* Решается ли в споре истина? // Политик Халл. – 2005. – № 20. – http://politikhall.com/index.php?page=filing &a_id=187. 3. *Николаенко В. I., Савченко Л. П.* Про нові підходи до висвітлення історії вищих навчальних закладів (на прикладі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут») // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». 36. наук. праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ», 2006. – № 8. – С. 3–10. 4. Російський державний історичний архів. 5. Справочник Научных Обществ России. – <http://www.snor.ru>. 6. *Ховрич С. М.* З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 55–65.

УДК 930.1

О. О. ДРАЧ, канд. іст. наук, докторант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА: ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ

СУСПІЛЬСТВА Й ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860–1870 РР.)

В статті досліджуються аспекти сприйняття російським суспільством та владою прагнень жіноцтва до вищої освіти. Відзначається згуртованість прихильників ідеї наукової освіти дівчат, що при повільності реакції влади на суспільні ініціативи, наочно продемонструвала дієвість зусиль громадянського суспільства й самостійно реалізувало власний проект – вищі жіночі курси.

The perception of women's aspiration for higher education by the Russian society and the authority is investigated in the article. There is noted the solidarity of adherents of the idea of young women's education which demonstrated the efficiency of the society's efforts in the condition of slow authority's reaction to any social initials and realized independently their own project – the higher women's courses.

Сучасна українська держава переживає непростий процес побудови демократичного суспільства, соціальних і економічних трансформацій, що вимагає не тільки вивчення найкращого світового досвіду, а й переосмислення національної історичної спадщини та її досягнень. Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з розв'язання проблем освіти та виховання слабкої статі періоду ринкових трансформацій у Російській імперії, частиною якої була й Наддніпрянська Україна.

Дослідження з проблеми з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних авторів на теренах пострадянського простору. У більшості з них дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно подаються як дискримінаційні [1]. З загального контексту слід виокремити фундаментальну працю Б. Миронова «Соціальна історія Росії», де автор вивчає еволюцію особистості, сім'ї та громадянського суспільства в Російській імперії, торкаючись і жіночої проблематики [2]. Цікавим є і низка досліджень, присвячених формуванню жіночої освіти в Україні [3]. Проте доцільно зробити спробу неупередженого аналізу позиції російської влади та громадськості щодо проектів наукового навчання слабкої статі.

Метою даної статті автор визначає дослідження у пореформений період особливостей реакції суспільства та влади в Російській імперії, складовою якої були й дев'ять губерній Наддніпрянської України, щодо спроб реалізації вищої освіти для жіноцтва, акцентуючи увагу на взаємодії державної адміністрації та громадськості із цього питання.

Російське громадянське суспільство, як окремий соціальний організм, відмінний і від влади, і від народу, виникло під впливом європейського Просвітництва та філософії раціоналізму. Воно було з самого початку світським, а тому при становленні суспільство та вищий світ – це майже теж